УДК 398

И.И. Ямалтдинов

«ФОЛЬКЛОР» ТЕРМИНЫН ФӘННИ ӘЙЛӘНЕШКӘ КЕРТҮ ТАРИХЫННАН

Статья посвящена истории введения термина «фольклор» в научный оборот татарской фольклористики.

Ключевые слова: фольклористика, татарское народное творчество, фольклор, термин.

Европада «фольклор» терминын (*ингл.* «халык акылы», «халык хикмәте») XIX гасыр урталарыннан инглиз галиме Вильям Томас куллана башлый. Татар фольклористикасында «фольклор» термины Г. Рәхим һәм А. Васильев тарафыннан 1926 елда төзелгән кулланмада очрый, ә фәнни әйләнешкә кертүне Г. Толымбай тәкъдим итә. Хәзерге вакытта әлеге термин халыкара термин булып санала.

1927 елны «Безнең юл» журналында Г. Толымбайның «Татар фольклоры турында кайбер фикерләр» мәкаләсе басылып чыга. 1931 елда язучы А. Шамов билгеләгәнчә, беренче булып халык әдәбиятын «фольклор» термины белән Г. Толымбай атый [Шамов, б. 62]. Әлеге вакытка кадәр халык иҗаты «халык әдәбияты» яисә «халык мосаннәфәте» дигән терминнар белән билгеләнә.

1929 елда Г. Толымбай рус телендә басылып чыккан «Нәрсә ул фольклор» мәкаләсендә фольклор төшенчәсен билгеләү мәсьәләсен күтәрә. «Әлеге сүз халык хикмәте мәгънәсенә ия», ди ул [Тулумбайский, 1929].

Бер елдан соң Г. Толымбай бу фикеренә ачыклык кертә: «Бу бер яшь өлкә әле, – дип яза ул. – Монда күп кенә мәсьәләләр бөтенләй чишелмәгән әле. Материалларга фольклор дип әйтү, шул фольклор материалларын тикшерә торган белемне фольклористика дип атау, рус белем дөньясында кискен рәвештә куелды һәм соңгы ике-өч ел эчендә шулай кулланылу күренеп килә. (Беркадәр тулылык бирү өчен, шуны әйтергә кирәк, бездә әлеге мәсьәлә 1927 елда күтәрелә. – *И.Я.*) ... Хәзер бездә дә әлегә кадәр халык әдәбияты исеме астында йөртелеп килгән нәрсәләрнең нинди исем алырга тиеш булулары турында бер кадәр ачыклык бирми ярамый. Чөнки исем, атама мәсьәләләренең гыйльми бер дисциплинаны тикшерү һәм аның тармакларын барлау өчен шактый зур кирәге бар. Шуның өчен дә бу мәсьәләгә туктамыйча үтү мөмкин түгел. Халык әдәбияты дип әйтүдән нәрсә аңларга була соң?» [Тулумбайский, 1930, с. 52].

1926 елда ук Татарстанның Академүзәге тарафыннан

бастырылып таратылган күрсәтмәләр җыентыгында бу мәсьәлә белгечләр Г. Рәхим һәм А. Васильев тарафыннан күтәрелә. «Фольклор һәм халык әдәбияты җыю өчен кулланма» «нәрсә ул фольклор?» дигән сораудан башлана. Анда билгеләнгәнчә, социаль-икътисади шартлар һәм техник казанышлар йогынтысы белән барлыкка килгән дөрес фән, гыйльми фәлсәфә, китаплы дин, хокукый белемнәр һәм язма әдәбият массакүләм таралыш алганчы, үзеннән үзе яралып, халыкның рухи ихтыяҗын үтәп килгән шаманизм дәвере калдыкларын барысын бергә җыеп фольклор дип атыйлар [Васильев, Рахимов, с. 24–25]. «Фольклор» терминын кертү һәм аның эчтәлеген ачыклау бик вакытлы була. Әмма фольклорга бик үк анык булмаган билгеләмә бирелә.

Г. Рәхим һәм А. Васильев «фольклор» терминын куллансалар да, аны һаман да «халык әдәбияты»ннан аерып карыйлар. Чөнки «фольклор» сүзенең мәгънәсе халык әдәбияты төшенчәсен колачламый. Шуңа күрә мәкаләләренең исемен «Фольклор һәм халык әдәбияты җыю өчен кулланма» дип атыйлар һәм, тирән фәнни нигезләмичә, фольклор һәм халык әдәбиятын ике аерым тармак буларак күрсәтәләр.

Г. Рәхим һәм А. Васильев фикеренчә, фольклор халык массасы белән бәйле, анда сыйнфый каршылык юк. Г. Толымбай исә, фольклор ул Г. Рәхим әйткәнчә, халык массасының ихтыяҗын гына каплап килми. Фольклордан бик нык сыйнфый ис килә. Аның сыйнфый йөзе, төрле сыйныфларга хезмәт итүе күренеп тора. Шуңа күрә, бу терминны «халык» дигән исем астына кую урынсыз, дип саный. Шулай ук «халык әдәбияты» төшенчәсе астына ырым, шом һәм фольклорның шундый башка тармакларын кертү мантыйксыз. Элек күбрәк фольклорның бер тармагына гына әйтелеп йөргән «халык әдәбияты» дигән сүз белән «фольклор» дигән сүзне алмаштыру һәм аларны берберсенә капма-каршы кую һич дөрес түгел. Шуңа күрә Европада һәм рус фольклорчылары тарафыннан алынган «фольклор» терминын безгә дә алырга кирәк, ди Г. Толымбай [Тулумбайский, 1930, с. 53].

Безнең фикеребезчә, киң мәгънәлелек ягыннан Г. Толымбайның «фольклор» терминын фәнни әйләнешкә кертергә тәкъдим итүе мантыйклы, эзлекле һәм нигезләнгән була. Ләкин ул «халык әдәбияты» төшенчәсен тарайтып ялгыша. Шулай ук, «халык әдәбияты»н төрле ышанулардан (хорафатлардан), дини катламнардан аерып, аны дөньяви итеп чистартырга омтылу да дөрес түгел. Болай якын килүдә илдәге ортодоксаль совет идеологиясе һәм иҗтимагый-сәяси вазгыятнең тәэсире чагыла. Әлеге идеология нигезендә, гомумхалык кыйммәтләрен булдырган аерым вәкилләрне исәпкә алмаганда, җәмгыятьнең югары катламнары, шулай ук руханилар һәм хәлле крестьяннар халык – хезмәт ияләре массалары составына кертелми.

Чынлыкта фольклор милли байлык һәм барлык социаль

катламнарның һәм төркемнәрнең иҗатын үзенә туплаган гомумхалык кыйммәтенә ия мәдәни феномен булып саналырга хаклы. Шуңа күрә инкыйлабка кадәрге һәм совет фольклоры эчтәлекләренең төрлелеге табигый [Культурология, с. 199].

А. Шамов билгеләп үткәнчә, фольклор атамасы колачлаган җырлар, бәетләр, такмаклар, әкиятләр һәм халык телендә, хәтерендә сакланган башка үрнәкләр революциягә кадәр рус әдәбиятында да һәм безнең әдәбиятта да «халык әдәбияты» исеме белән йөрде. Бик күп төрле сыйнфый катлаулардан төзелгән җәмгыятьнең фольклоры да бер генә сыйныфныкы булуы мөмкин түгел. Шуның өчен дә аны «халык әдәбияты» дигән төпсез һәм билгесез исем астына гына кертеп йөртү гыйльми яктан зур хата иде. Дөрес, фольклор (халыкны тану, белү дигән сүз. – *А.Ш.*) сүзе дә сыйнфый билге бирерлек сүз түгел. Шулай да ул, «халык әдәбияты» дигән атамага караганда, киңрәк һәм уңайрак [Шамов, б. 62]. Монда да «халык» төшенчәсен тар һәм сыйнфый яктан аңлап «халык әдәбияты» һәм «фольклор» терминнарын капма-каршы куюю сизелә.

Рус фольклорчысы Ю. Соколов «Рус фольклорын өйрәнүнең чираттагы бурычлары» («Очередные задачи о изучении русского фольклора») мәкаләсендә [Соколов, с. 5–29] фольклор материалларын – фольклор, фольклор турындагы фәнни дисциплинаны – фольклористика дип атарга тәкъдим итә. Г. Толымбай фикеренчә, без бу тәкъдимне кабул итсәк, шуның белән алга таба мөһим адым ясаячакбыз һәм профессор Ю. Соколовка каршы килмичә, фольклор тармакларын: әдәби фольклор, дини фольклор дип атарга тиеш булабыз [Тулумбайский, 1927, б. 24–28].

1930 елда Г. Толымбай фольклорның кайбер характерлы якларын күрсәтә. Шул ук вакытта иҗтимагый-сәяси вазгыять йогынтысында халык иҗатын артык идеологияләштерә һәм аны турыдан-туры идеология өлкәсенең бер тармагы итеп саный. Аның ясаган төп нәтиҗәсе түбәндәгечә: фольклор – ул идеология өлкәсенең бер тармагы – бер төре булган материаллар төркеме. Алар, Г. Рәхим һәм А. Васильев фикеренчә, үз-үзләреннән генә тумаган шикелле, бер дәвернең катып калган күренеше генә дә түгел, заман үзгәрешләренә карап үзгәрә килгәннәр һәм киләләр. Идеология өлкәсенең һәр тармагындагы кебек, бу материалларда да сыйнфый йөз бар. Аларның башка идеология төрләреннән аермалары түбәндәгеләрдән гыйбарәт: 1. Үзләренең килеп чыгу тарихлары белән язмасызлык заманына кайтып калганнары кебек, хәзерге көндә дә авыздан авызга күчеп йөриләр. Авыздан авызга күчеп саклану, фольклорның һәр төренә дә уртак сыйфат; 2. Фольклор материаллары мәгълүм дәвер белән бәйләнгән традициягә нигезләнә; 3. Авторлары мәгълүм түгел; 4. Мәдәният алга китү белән аларның урыннары тарая бара, ләкин шул мәдәниятнең туу, үсү тарихын өйрәнүгә кирәкле материал бу-

лып хезмәт итәләр [Тулумбайский, 1930, с. 54].

Г. Толымбай татар фольклорының күләменә тукталып, башта аның ышануга (хорафатка) нигезләнүе турында фикерләрен әйтә, аннан фольклорның икенче өлешен, руслардагы кебек, сәнгати фольклор дип атарга тәкъдим итә: «Бу атама бездә «әдәби фольклор» дип йөртелгәләде. Билгеле, «әдәби фольклор» дигән сүз үз астына кирәкле эчтәлекне ала алмый. Чөнки бит художестволы фольклор астына әдәби дигән атама астына кермәгән нәрсәләр дә керәләр. Мәсәлән, синкритик поэзияне генә алыйк. Боларда бит сүзләр белән бергә көй, бию, мимика кебек нәрсәләр дә бар» [Тулумбайский, 1930, с. 57].

XIX–XX йөз башы чорын өйрәнү, тикшеренүләрне анализлау «фольклор» терминының фәнни әйләнешкә керү тарихын татар фольклористикасының үсеш процессында карау мөмкинлеге бирә.

Мәкалә «2014–2020 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» Дәүләт программасының 3.5.4 номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Әдәбият

Васильев А., Рахим Г. Руководство для собирания фольклора и народной литературы. Казань, 1926. С. 24–25.

Культурология. М.: Экзамен, 2005.

Соколов Ю.М. Очередные задачи о изучении русского фольклора // Художественный фольклор. 1926. № 1. С. 5–29.

Толымбайский Г. Татар фольклоры // Татарстан. 1930. № 6/7. Б. 52–59.

Толымбайский Г. Татар фольклоры турында кайбер фикерләр // Безнең юл. 1927. № 11. Б.24–28.

Тулумбайский Г. Что такое фольклор // Художественный фольклор. 1929. № 4/5.

Шамов А. Фольклор мәсьәләләре // Яңалиф. 1931. № 7. Б. 62.

Ямалтдинов Ильмир Илдар улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге мөдире